

SA'DÎ'NİN *BOSTAN*'INDA BAZI AHLÂKÎ MESAJLAR ve MANTIKSAL İNCELİKLER

İbrahim EMİROĞLU*

Sadi Şirazi'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

Ebû Muhammed Sa'di Müşerrefüddin Muslih bin Abdillâh bin Müşerref Şirâzî, 1213'te İran'ın Şiraz şehrinde doğmuş, ilköğrenimini Şiraz'da tamamladıktan sonra Moğol istilası nedeniyle 1225 yıllarında Bağdat'a gitmiştir.

Nizamiye Medresesi'nde eğitimine devam ettikten sonra Suriye, Anadolu, Mısır, Marakeş, Azerbaycan, Belh gibi yerleri gezmiş, ünlü mutasavvıf Şihabüddin Suhreverdi ile tanışmış, 1256'da Şirâz'a dönmüştür. Daha sonra hacca gitmiş, dönüşünde Tebriz'e uğramış, Cüveynî aracılığı ile Moğol hükümdarı Abaka Han ile görüşmüştür. En sonunda Şiraz'a dönmüş ve 1292'de orada vefat etmiştir.¹ Hayatını irşad ve halka hizmetle geçirdiği anlaşılmaktadır.

Geniş bilgisi ve yüksek kültürü sayesinde doğu kaynaklarında *Şeyh Sadi* olarak nam bulmuştur. Mezarı Şiraz'a yakın Sadiyye'dedir.

Doğu edebiyatına büyük etkisi olan Sadi'nin eserleri ölümünden sonra toplanmış, Ahmed b. Ebubekir tarafından Külliyyat olarak basılmış olup 16 kitap, 6 risâle olmak üzere 22 veya 23 eseri ihtiva etmektedir.² Dili harikulade denilecek kadar fasih ve belîğdir. Onun asıl ünü mesnevi türünün en büyük üstatlarından biri olmasından ileri gelir. Sadi'nin eserlerinde çoğunlukla eğitici ve öğretici bir hava vardır. O, toplumun ve ferdin en iyi insan modeline ulaşmasını hedefler. O sebeple yazdığı şiirlerinin toplumun her kesimine hitap etmesine özen göstermiştir. Çok sayıda eser vermesine rağmen Sadi'nin dünya çapında en meşhur eserleri *Bostan* ve *Gülistan*'dır.

Ünlü eseri *Bostan*'ı, 1257 yılında, dostluğunu kazandığı Salgurlu hükümdarı Ebubekir b. Sa'd b. Zengi'nin adına, yazmıştır. İran edebiyatının en büyük eserlerinden olan bu ünlü kitap münacaat ve naat ile başlar. Ardından dört halife övgüden sonra eserin yazılış sebebi ve tarihi yazılmıştır. Ebubekir bin Sad

* Dokuze Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Prof. Dr.

1 Yazıcı, Tahsin, "Sa'dî", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, C. 10, s. 36-40.

2 Çiçekler Mustafa, "Sa'dî-i Şirâzî", *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 406.

bin Zengi'ye methiye vardır. Eser sonra on bölüm halinde devam eder. Bostan'ın Mukaddime'si yeryüzünde söylenmiş en lirik edebi parçalardan sayılmaktadır.

Sadi bu eseri yazma sebebini şöyle açıklar: “Dünyanın her tarafını gezdim dolaştım, çokça insan tanıdım... Bununla beraber Şiraz'ın temiz insanları gibi mütevazı insan görmedim... Bu insanların muhabbeti beni Şamdan Rum illerinden çekti, artık Şiraz'a dönmek istedim. Fakat buralardan dönerken dostlarımın yanına eli boş dönmek çok ağırıma gitti. Mısır'dan dönenler gittikleri yere Mısır şekeri götürürler ben ise eli boş dönüyorum. Dostlarıma şeker götüremiyorsam da şekerden daha tatlı sözler götüreceğim dedim ve bununla teselli buldum. Ne yazacağımı düşündüm ve tertibini yazdım. Düşündüğüm şeyden adeta güzel bir saray oldu ve o saraya (Giriş'ten sonra) on kapı yaptım:³

1. Adalet, memleket idaresi, Allahtan korkma
2. Cömertlik ve iyilik yapma
3. Gerçek aşk ve muhabbet
4. Alçakgönüllülük
5. Kadere boyun eğme ve rıza
6. Kanaatkâr insanlar
7. Edep ve terbiye
8. Sağlık ve sıhhat için şükretme
9. Tövbe ve doğru yol hakkındadır
10. Münacat ve kitabın sonudur.

Yukarıdaki bölümlerde incelenen hususlar kısa hikâyelerle zenginleştirilerek anlatılmıştır. Onca hikâyenin değeri, Hikmet İlaydın'ın da belirttiği gibi, vakasından ziyade canlandırdığı, uyandırdığı fikirlerdedir.⁴ İnsan ruhuna hitap etmeyi ön plana çıkaran fars edebiyatının güzellikleri bu eserde görülmüştür.

Sâdi'nin *Bostan*'ı kaleme alırken, klasik doğu edebiyatının metodunu takip ettiği görülür. O, bu eserini ömrünün sonlarına doğru yazdığı anlaşılmaktadır. Hayatının büyük kısmını kapsayan seyahat ve maceralar esnasında tanıdığı birçok milletten insan ve farklı kültürler sayesinde Sâdi'nin ufku genişlemiş ve zenginleşmiştir. O, eserlerinde bu insanların karakter yapılarından mizaç tahlilleri yapmış ve karşılaştığı kültür unsurlarının özelliklerinden bahsetmiştir.

Sa'di, mistik kişiliğine rağmen sosyal hayattan kopmamış, hayatın canlı akışı içinde o da dinamik ve hamleci bir ruhla hep iyiden, güzelden, hayırdan yana tavır almış ve insanlara yol göstermekten geri durmamıştır. O hem fert hem

3 Sadi, *Bostan*, Çev. Hikmet İlaydın, MEB, İstanbul 2001, s. 10-11.

4 Sadi, *Bostan*, s. IV (Çevirenin Önsözü).

toplum ahlakı ile ilgili düşüncelerini somut örneklerle, çarpıcı bir dille işlemiştir. O bu düşüncelerini Kitaptan, Sünnetten, engin tecrübelerinden, gezi ve gözlemlerinden, tarihi olaylardan, sûfiyâne bakışından, hikemi tarzından oluşturmuştur. O bu içeriği, zengin, derin, etkileyici ve çarpıcı dil gücüyle kaleme veya dile dökünce karşımıza hayrete düşürücü güzellikler çıkmaktadır.

I. Ahlak Anlayışı

Sa'dinin ana hedefinin insanlara dini güzellikleri anlatmak, ahlakî güzellikleri kazandırmak, hak ve adaletin hâkim olduğu bir yapıyı işlemek olduğu anlaşılmaktadır. (17, 135, 141)⁵ O, bu güzellikleri *Bostan*'da adalet, ihsan, sevgi, alçakgönüllülük, rıza, kanaat, terbiye ve tövbe şeklinde sergiler.

Sa'di'nin temel ahlâkî kavramları işleyişi veya anlatışı didaktiktir. O, konunun anlaşılması için ferdî ve sosyal hayattan bolca örnek verir, konuyu hikâyelerle açar ve sadeleştirir. Hikâyenin sonunda bir telkin edasıyla mesajını verir. Bu hikâyelerin değeri olaydan ziyade uyandırdığı izlenimde ve fikirdedir. Hikâyelerden başka Sa'di'nin âyetlerden iktibasta bulunduğunu (5, 6, 13, 26, 68, 74), günlük yaşantıdan örnekler verdiğini, atasözlerini ve vecize kabilinden güzel sözleri bolca kullandığını (örnek için bkz. 21-22, 135, 141) görürüz.

Sa'di, fertleri yalnız olarak değil, geniş bir camianın uzuvları olarak inceler. Mutlu fert ancak düzenli bir toplum içinde yaşayabilir. Toplum her türlü uzuvlarıyla bir bütündür. Her türlü insan ve kurum ferdin saadetini ve toplumun düzenini sağlamakla yükümlüdür. Nihayet bir çoban olan hükümdar da kendi sürüsünün hizmetçisidir. Hatta tasavvuf ve tarikat dahi halka hizmet etmekten başka bir şey değildir. Allah'a karşı iyi, halka karşı kötü olan akılsızlar, ibadetlerin meyvesini yiyememişlerdir. (180) Onun anlattığı mutluluk, sırf maddî saâdet değil, ölümle kesilmeyen ölümün ötesinde devam eden mânânın saâdetidir, ebedî saâdetir. Akıllı insan mânaya meyleder, zira yerinde kalacak şey sûret değil, mânadır. (97) İnsan, ağırlıkla huyundan, soyundan dolayı sevilir yoksa boyundan, posundan, endamından dolayı değil! (160) Bu ebedî saâdeti kazanmak için ise nefse hâkim olmak, tutkuları dizginlemek gerekir. Bu, bilge insanın şiarıdır ve terbiyenin gâyesi budur. (Önsöz, V)

Sa'di'nin ahlakı, temelini ve izahını dinden alır. Şu ifadeler bu konuda hayli fikir vericidir:

Allah'ın emrinden dışarı çıkma ki senin emrinden de hiçbir şey dışarı çıkmaz. Memlekete hükmeden kimse Allah'ın emrinden çıkmazsa, Allah da

5 Bundan sonra *Bostan* (Hikmet İlaydın, MEB, İstanbul 2001), metin içinde, doğrudan sayfa numaralarıyla, bu şekilde gösterilecektir.

onun gözeticisi, yardımcısı olur. O seni dost bildikten sonra, imkânı yok, düşmanın elinde bırakmaz. (20)

Ahlakta model insan, örnek kişi Hz. Muhammed (sav) 'dir. O, Ahlakı güzel, âdetleri hoş olandır; bütün insanların peygamberi, bütün ümmetlerin şefaatisidir. (7)

Sa'di'nin düşüncesinde ahlâkî üstünlük veya ahlâkî güzellik esas alınmıştır. İnsan iyi huylu, güzel ahlaklı denmesinden daha üstün paye aranmamalıdır. (177) İnsana hüner, fazilet, din ve olgunluk gerek. Mal, mevki denilen şey bir gelir, bir gider. (247) İnsan güzel şekle aldanmayıp iyi huylar kazanmalıdır. Ona dümdüz boy değil, doğru yol gerek. (290) Üstü başı temiz fakat ahlâkî kirli olan kimsenin cehennem kapısını açmak için anahtara ihtiyacı yoktur. (180)

1. Ahlakî iyilikler

Bahtiyar adam iyilik yapar, doğruların izinde gider. (79) İyi adam, Hak yolundan mertçe yürüyen kişi, iyilerin iyi davranışlarını dinleyip onları takip eder. (115) İyi nam bırakan kişi iyilerle, gönül erleriyle birlikte yaşar. Şayet meyvesi yenilmek isteniyorsa iyilik ağacı yetiştirilmeye çalışılmalıdır. Başkaları iyilik harmanını kaldırırken vaktiyle tohum ekmemiş olmak acınacak bir durumdur. (47-48) Şeref isteyen kişi yoksulun elinden tutar. Bugün muhabbet tohumu ekmeyen kişi yarın Tuba'nın dalından meyve alamaz. (199) Kötü adamın iyilikle karşılaşması duyulmuş bir şey değildir. (60) İyilik yapan meyveli ağaca benzer. (138) Kerem ağacını besleyip büyüten bir gün meyvesini yer. (195)

“Gücün yettiği kadar iyilik et” (128) diyen Sa'di, bir yerde, iyiliğin göstergesi olarak nazar sahibi ve fakara dostu olmayı gösterir. (198) O iyilikle ilgili şu güzel örneği verir:

Bir yol üstünde önüme gençten biri çıktı. Ardı sıra bir koyun koşuyordu. O delikanlıya dedim ki:

“Bu koyun senin ardından şu iple şu tasma sayesinde geliyor.”

Delikanlı derhal koyunun halkasını, zincirini çözdü ama koyun yine peşinden geliyordu. Delikanlı bunun üzerine:

“Onu benimle beraber götüren şey bu ip değildir! Ettiğim iyilikler onun boynuna kement olmuştur, ey akıllı zat” dedi.

Kükreyen fil bile gördüğü iyilik yüzünden filciye asla saldırmaz.” (117)

Bu konuda Sa'di şu tavsiyede bulunur:

“Hem serçeye, hem keklige, hem de güvercine yem ver ki günün birinde tuzağına bir devlet kuşu düşsün. Attığın yüz tane oktan bir tanesi elbette hedefe gider ve bunca sedefden de bir tane inci çıkabilir.” (131)

Kötülük etmemek gerekir. Kötülük tohumundan iyi bir meyve hâsıl olmaz. Kötülüğe karşı iyilikte bulunmak daha hayırlıdır. İnsan düşmanlarıyla iyi geçindikten sonra, çok geçmeden bunların hepsi dost olur. (117) “Akıllıların tabiatlarına bayılırım. Onlar o kadar iyidirler ki kötülere bile iyilik ederler.” (205) diyen şair filozofumuz bu konuda şu tavsiyede bulunur:

“Kötüleri okşa ey temiz insan. Köpek de senin ekmeğini yiyince seni korur; parsın dişi, iki gün peynirini yaladığı adama karşı kesmez olur.” (118)

İnatçı kimsenin şerrini iyilikle gider. Himmetin pазısı kuvvetin elinden üstündür.” (51)

Sa’di’nin, hayır ahlakından veya olumlu ahlakî değerlerden üzerinde durduğu şu kavramları kısaca işlemek istiyoruz.

Tevazu (alçak gönüllülük): “Eğer yüce mertebelere çıkmak istiyorsan bu yüksekliğe tevazu inişinden varabilirsin” (202) diyen Sa’di, insanın yüzünü top-rağa sürmesini yani alçakgönüllü olmasını ister. (19) Allah yolunun yiğitleri, ki-bir külahını atmışlar, yücelik tacıyla başlarını yükseltmişlerdir. (197) Seçkin bir akıllı mütevazı olur; meyveyle yüklü dalın başı eğik olur. (176, 213) Kendini küçük sayan bir büyük, dünyada da büyüktür, ahirette de. En âdi insanın ayağında dahi toprak olan kişi, dünyadan temiz kul olarak gider. (215)

Tevazu büyüklerden gelirse iyidir. En gerçek Allah adamı, düşkün görü-nen ferman sahibidir. Yoksul tevazu gösterse bile bu onun tabiatıdır. (13)

Tevazunun zıddı büyülenmedir. Kendisini büyük gösteren kişi kulların gözünde de Allah’ın indinde de küçülür. (212)

Önemli ahlakî değerlerden biri de “hikmet”tir. Bilgece bakışı, olgun dav-ranışı gerektiren bu kavramla ilgili Sa’di ‘den bir örnek verip geçmek istiyoruz:

“...Kimin altını, gümüşü, haznesi, malı kalmışsa bunların hepsi sahibinden sonra az zaman içinde pâymal olmuştur. Lakin daimi bir şey bırakan kimse-nin ruhuna her zaman rahmet ulaşır... El âlem harman kaldırırken vaktiyle tohum ekmemiş olmak ne gevşekliktir, bilmez misin?” (47-48)

“Ağlamak ne demek?...” (47) örneğinde olduğu gibi, *Bostan*’da bir erdem olarak şecaatle ilgili hayli örnek bulmaktayız. Özellikle siyaset ahlâkında Sultan-lara bolca hikmet ve şecaat tavsiyeleri yapılır.

“Yapma cancağızım, din ve adâlet tohumuna emek ver, iyi nam harmanını ye-le verme” (328) tavsiyesinde bulunan Sa’di, özellikle idareci konumunda olan-ların bir elini keremle, cömertlikle uzatmaları, öbür elini ise zulümden, hırstan çekmeleri gerektiği üzerinde durur. (68)

İdareci insafın, adâletin bekçisidir. (86) Sa’di’nin adâletli idareciye şu şe-kilde övgüler yağdırdığını görürüz: “İnsanlar daima zamanın gidişinden, feleğin

dönüşünden inler dururlar. Fakat ey ulu padişah, senin adâlet günlerinde kimse zamandan şikâyet etmez. Senin devrinde halk huzur içindedir ama senden sonra başlarına neler gelecek, bilmiyorum.” (14)

Bunun aksine, Sa’di’nin, adâlet ve merhameti olmayan idarecileri de şu şekilde pervasızca eleştirdiğine şahit olmaktadır:

“Allah ancak âdil olanlara şefkat gösterir. Sen önce kendin merhametli ol da ondan sonra Allah’tan merhamet um. Zavallı esirler kuyuda, zincirde inlerken benim duamın sana ne faydası dokunur? Sen halka acımadığın halde saltanatı nasıl rahat ediyorsun? Ardında zulüm görenlerin bedduaları dururken şeyhin duası senin elinden tutar mı hiç?” (66) “Köpek de haklı incitenden üstündür. Kendine fenalık eden bir ahlâksız, insanlara kötülük yapanlardan daha iyidir.” (74)

Sa’di, merhametli olmakla ilgili bol örnek verir. O, özellikle sultanlara, rıfk ile muamele etme, şefkat ve merhamet gösterme ve âdil olma konularında önemli nasihatlerde bulunur. (68,82,86,94,96,43) Ona göre dost gönüllerini derli toplu tutmak, hazine toplamaktan daha iyidir. Halk ıstırap çekeceğine versin hazine boş olsun. (50) Omuzları kuvvetli olanın zayıfları yere vurmaması gerekir. Zira bir arpa değerinde bile görmediğin bir yoksul, yarın bir padişahı Allah’ın huzuruna götürebilir. (58) Merhamet konusunda Ömer b. Abdulaziz’le ilgili bir anekdot oldukça dikkat çekicidir. Halife Ömer b. Abdulaziz’in yüzüğünde kuyumcuların paha biçmekte zorlandıkları çok değerli bir taş vardı. Nasılsa bir yıl kıtlık belirliyor, halk açlıktan kıvrılıyor. Halife, fakirlere, yetimlere açlara acıyor ve bu değerli yüzüğün gümüş para ile satılıp ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını emrediyor. Paha biçilmez değerde olan bu yüzük bir daha ele geçmez, onu neden satıyorsun? sorusuna Ömer, gözyaşları yağmur gibi boşalır bir vaziyette şöyle diyerek bir merhamet örneği sergiliyor:

“Şehir halkının kalbi yoksullukla yaralı iken idarecinin üzerinde süs çirkin gider. Ben taşsız bir yüzük de takabilirim. Ama halkın elem çekmesi doğru olmaz.” (44)

Şunu da eklemek gerekir ki, insanın önce kendisi merhametli olmalı, merhamet örneği sergilemeli, sonra diğer insanlardan ve Allah’tan merhamet beklemelidir. (66)

Adâlet ve merhamet konularında olduğu gibi “hilim”de de Sa’di, ağırlıklı idarecilere tavsiyede bulunur:

“Sen halka karşı yumuşak davran ki yarın sana Allah da sert davranmasın, ey mutlu insan!.. Kudretin, mevkiin devam ettikçe yoksulun ve halkın zaafına karşı zorbalık etme... Emrin altında bulunanların kalbini kırmaman lâzım. Allah etmesin, sen de günün birinde emir altına girebilsin.” (113)

Hiddet zamanı kızmayıp muhabbet göstermek daha da hoştur. Sa'di'nin aktardığı bir anekdotta, bir padişah, gıyabında kendisine sövüp sayan bir eşekçinin hakaretini duyuyor, eşeği çamura batmış bu küfürbaz sahibini bela içinde görüyor. Adamın haline acıyor, onun soğuk sözlerinden doğan öfkeyi hazmediyor ve kendisine para, at, kürklü kaftan veriyor. (129)

Yiğit kişilerle dövüşmeyi kafasına takmış cahil bir sarhoş, insanın yakasını yırtabilir. Fakat akli başında bir adam böyle bir kimsenin yakasına sarılırsa yakışık almaz. Hüner sahipleri cefa gördükleri halde muhabbet gösterirler... Soysuzlara karşı soysuzluk etmek mümkündür. Lakin, diyor Sa'di, insan olanın elinden köpeklik gelmez. Tahammül insana önce zehir gibi görünür fakat tabiatına kök salınca bal kesilir. (190-192) Felek, yumuşaklık sayesinde insanı korkunç bir yerden alıp, yüksek bir makama ulaştırır. Yumuşak söz, kızgın adamın ateşine karşı suya benzer. Savaşlarda ok ve kılıca karşı korunmak için yüz kat ipekten yapılmış kaftan giyenlerde görüldüğü gibi yumuşaklık, keskin kılıçları kesmez eder. (201)

Sa'di alçakgönüllü veya hilim sahibi olma konusunda şu çarpıcı tavsiyelerde bulunur:

“Yüksek bir makamda mısın? Aklın başında oldukça bir düşküne gülme. Nice ayakta duranlar ayaktan oldular da onların yerlerini düşkünler aldılar. Tatalım ki sen kusursuzsun, fakat ben kusurluyu hor görme.” (177)

“Düşmanın derisini yumuşaklıkla yüzebilirsin. Sertlik gösterdin mi, dostun bile sana düşman olur. Örs gibi sert yüzlü olup da kafasına te'dip çekici yemeyen kimse yoktur... Tatlı söz karşısında büyükler gönülsüzleşirler, kafalarını dikmezler; küçükler de başlarını eğerler. Başarı tatlı dille elde edilir. Hırçın tabiatlı kimse daima ıstırap çeker.” (188)

Hoşgörü: “Bugün alçakgönüllü olanlar yarın naz edecekler, gururlular ise utançla başlarını eğecekler” diyen Sa'di, devamlı, hoşgörülü ve bağışlayıcı olma hususunda şu tavsiyede bulunur:

“Hesap gününden korkuyorsan senden korkanların hatalarını affet. Elin altındakilere eziyet etme. Çünkü senin elinden daha üstün bir el vardır.” (213)

Kendi gecesini zevk ü sefa içerisinde geçirenin, garibin nasıl bir gece geçirdiği umurunda olmayabilir. “Durun, ey çevik delikanlılar, kervanın içinde mecalsiz kocalar var. Devenin yuları devecinin elindeyken sen devenin hevdecinde (üzerindeki tüllü odacığında) ne güzel uyuyorsun. Ne ovoidan, ne dağdan, ne taştan, ne kumdan haberin var. Fakat yol halini geride kalanlara sor; yayaların kan yuttuklarını bilemezsin! Çadırda gönül rahatlığıyla uyuyanlar, karnı aç olanların halinden ne anlar?” (295) cümleleriyle Sa'di, âdeta empati kurdurarak merhametli, anlayışlı ve hoşgörülü olmayı işlemektedir.

Sa'di'nin belirttiğine göre gerçek gönül erleri bir gönül için yüklere katlanırlar, bir gül için dikenlere tahammül ederler. (132) Dostun yâdiyle olduktan sonra sabır insana acı gelmez. (142) “Sabır sayesinde kimse utanmaz” diyen Sa'di, devamla, aile saâdetini sağlama ve sürdürmede sabrın önemini şöyle belirtir: “Oğlum sen bu sıkıntıya eyvallah de. Mademki bir gül seviyorsun, dikenine katlanacaksın. Her zaman meyvesini yediğin ağacın dikenini sana battığı zaman tahammül etmelisin.” (273)

Sa'di'ye göre, Allah'ın verdiği talihe, rızka kanaat etmeyen kimse O'nu bilmemiş, O'na ibadet etmemiş olur. Dünyayı dolaşan o hırs azgını bilmeli ki adamı zengin eden şey kanaattir. (234) “Sana yaşadığın sürece elinde kalanlar yeter” (47) tavsiyesinde bulunan Sa'di Şirazî, kanaat göstermeyip dünyalık mala mülke karşı hırs gösterenleri şu şekilde kınar: “Kanadına hırs taşı taktığın doğan, göklerin yücesine uçabilir mi?” (234)

Hırs insanın onurunu kırar, bir arpa için bir etek dolusu inciye harcatır... Midesinin kulu olan çok kere mahcup duruma düşer. Sa'di'ye göre mide darlığı gönül darlığından daha iyidir. (239) Bal, iğnenin yarasına değmez. İnsanın kendi pekmeziyle kanaat etmesi daha iyidir. Gönül kayıtsız olan bir dilenci, kanaatkâr olmayan bir padişahın iyidir. (242, 244)

Sa'di Şirazî çalışma konusunda şu güzel tavsiyelerde bulunur ki bunların üretme, emeğin kutsallığı, iyilikseverlik ve cömertlik temalarını etkili biçimde vurguladığı görülür:

“Hey kalp adam, git de yırtıcı bir aslan kesilir. Öyle çalış ki aslan gibi sende de başkalarına bir şeyler kalsın. Neden tilkiye benzeyip artıklarla doyunacaksın?.. Uğraş, didin. İmkân bulduğun müddetçe kendi emeğinle geçin. Ey genç, ihtiyar yoksulun elinden tut. Allah'ın merhameti, kendi varlığının gölgesinde halkı dinlendiren kullar içindir.” (119)

Sa'di, *Bostan*'ında cömertlik konusuna ayrı bir bölüm açıp konuyu geniş biçimde ve bol örneklerle işlemektedir. Bu örneklerden Hâtem-i Tâî ile ilgili aktardıkları oldukça etkileyicidir. (121 vd.) Hele hele Hâtem'i öldürmeye gidip bunu gerçekleştirememenin akabinde “Ben onu değil, cömertlik, ihsan ve fazilet kılıcıyla o beni öldürdü” sözü çok çarpıcı görünmektedir. (126)

Sa'di'ye göre keramet cömertliktir. Allah adamları bol bol dağıtmakla ilerlemişlerdir. (120-121) Kim çalarsa çalsın cömerdin kapısı mutlaka açılır. (153) Cömert insanda zaten kemâl vardır. Eli bol olan kimse ekmek bulamadığı zamanlarda bile gene eskisi gibi zengin ruhludur. Ama isterse Karun olsun, alçak adamın âdi tabiatı değişmez. (246) Altını kara taşın içinden dostlarla, sevgililerle yensin diye çıkarırlar. (134) Kişi, çaresizlik gününde meyve versin diye toprağa tohum atar. (136)

“Vefadan ayrılma, cömertliği âdet edin” (112) diyen Sadi’nin, cömertlik konusunda şu tavsiyelerde bulunduğunu görüyoruz:

“Gönlünün perişan olmasını istemiyorsan perişan olanları gönülden çıkarma. Hemen bugünden hazneyi dağıt; yarın bunun anahtarı senin elinde olmayacaktır. Sen kendi azığını yanında götür. Yoksulun çıplak vücudunu örtmeye çalış ki Allah’ın affı da senin günahlarına perde çeksin. Garibi kapından boş çevirme.” (97-98) “Azığını iyi insanlarla birlikte ye, çünkü onlar da yalnız başlarına yemek yemezler.” (119) “Kendinle birlikte adın da ölmesin. Kerem ağacını beslersen, iyi adla anılmanın meyvesini yersin.” (195) Dikkat et zalim isen âkıbetini düşün. Vefadan ayrılma, cömertliği âdet edin!” (112)

2. Ahlâkî Kötülükler (Olumsuz Ahlâkî Vasıflar)

“Bir karıncanın rahatsız olmasını bile hoş gören kişi kara yüreklidir, taş kalplidir” diyen Sa’di, her canlıya iyilik etme, merhamet gösterme yanlısıdır:

“Sen perişan olanların gönüllerini kurtar ki felek de seni perişan etmesin” (116)

Bazıları “kötüler, kendilerine tahammül edildikçe daha çok azarlar; köpeğin önüne sofraya kurulmamalı; çifteli hayvana ağır yük yüklenmeli. Savaş meydanında bir tane mızrak kamışı yüz tane şeker kamışından daha değerlidir. Herkes ihsana lâıyk olmaz. Bazısına mal vermek, bazısının da kulağını bükmek gerek. Kediye okşadın mı güvercini kapar; kurdu semirtirsen Yusuf’u paralar. Temeli sağlam olmayan binayı yükseltmemeli, şayet yükseltirsen ondan korkmalı” (140) şeklinde kanaate sahip olsa da, Sa’di, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kötülüğe iyilikle karşılık verme yanlısıdır:

Oğlum, iyilik et. Vahşi hayvan tuzakla, Âdemoğlu iyilikle avlanabilir.

Düşmanın boynunu lütuflarınla bağla; bu kemendi kılıçla dahi kesmek mümkün değildir. Düşman kerem, lütuf, cömertlik gördü mü artık ondan kötülük gelmez.

Ona göre eğer insan kötülük yaparsa iyi olan dostundan bile fenalık görür. Kötülük tohumundan iyi bir meyve hâsıl olmaz. (117)

Kötü veya kötülük güçlenmeden yayılmadan tedbir alınmalı veya kontrol altında tutulmalıdır. Diele’nin bendi, suyu azken yapılmalı, yılanın başı küçükken ezilmelidir. (140-141)

Kötülük, iyiliğin zıddına, olumsuz bir ahlakî değerdir. Haliyle, kötü kişi nin de birçok olumsuz özellikleri vardır. Bunlardan bazılarına değinecek olursak, kötü kişi kafası akıldan yana boş, kibirden yana dolu, muhtemelen karnı haramla şişmiş, eğrilikle eteği kirlenmiş, cahillikle kapkara olmuştur. Ne doğru yürüyen bir ayağı, ne de nasihat dinleyen bir kulağı vardır. Sefih bir ömür süren, heva

ve hevesine uyan gâfil biridir. (178) Aldatıcıdır, buğday gösterip arpa satabilir. Riyakârdırlar. (228-230, 195-196) Ne takvaları vardır ne de bilgileri! Laf taşıyan, ayıp arayan, itham edici ve peşin hükümlüdür. (196, 268-269) Kıskançtırlar. (33) Şehvet, kibir, hırs ve haset damarlarında kan, bedenlerinde can gibidir. (249) Kibirli ve gururludur. (176, 200) Kendi damı yüksek olunca, aşağıdaki damlara işer yahut süprüntülerini oraya atar. (73) Zâlimdir, zulme vasıta olur. Hiçbir zulmün devamlı olmadığını ve mazlumun hesabının bir gün sorulacağını düşünmekten gafildir. (51) Zira o “gönlü yaralı yoksulun canına değil, kendi vücuduna zulmetmiştir; işlediği günahlar zâlimin kendi boynuna yüklenmiştir.” (76)

3. Siyaset Ahlakı

Sa’di, siyaset ahlakına kitabında geniş yer vermiştir. Buna önem verişini kitabının ilk ve geniş konusunun “Adalet ve Hükümdarlığa Dair” başlığını taşıyan konudan oluşmasından anlamak mümkündür. Onun siyaset ahlakını ağırlıkla Sultanın görev ve sorumluluklarını işlemek veya onlara nasihat vermek oluşturur. Sa’di’ye göre, gazezden salim olan bir nasihat, hastalığı defetmekte kullanılan acı ilaç gibidir. (64) Saltanatın ve mülkün devamı için ahlâk gereklidir. Bir kimsenin hazinesi, ordusu, debdebesi varsa, emri yürüyor, cihana hükmü geçiyor ve kendisi de muradınca yaşıyorsa, ahlâkı güzel olduktan sonra bu saadet daima onun emrindedir. (72)

Sa’di’nin siyaset anlayışı dini karakterlidir. Ona göre “devlet sahibi dini düşünürdür. Dünya nasıl olsa geçmektedir. Eğer bir sultan saltanatının alt üst olmasını istemiyorsa, din kaygısıyla saltanat kaygısını birlikte çekmelidir.” (85)

Sa’di’ye göre, devlet başkanı halkın refah ve esenliği için gerekli tedbirleri almalıdır. Bir memlekette padişahın tedbiri çobaninkinden az olursa, o tahtın, o saltanatın sarsılmasından korkulur. Devlet başkanı öyle uyumalı ki adâlet isteyen biri feryat edince iniltisi kulağına değsin. (42) Halk da bilinçli olup yönetimi takip edecektir. Padişaftan adâlet istemeyen kimsenin intikamcısı Allah’tır. (43)

Sa’di’nin siyaset ahlâkında halk esastır. Onu ifadesine göre, halk köke benzer, sultan ağaca; ağaç, kökünden kuvvet alır. Hükümdarından halkının sıkıldığı bir ülkede ferah aranmaz. (21) Kısacası halkın iyilik ve refah içinde adâletle yönetilmesi esastır. (21-23) İdareci laftan çok icraata önem vermelidir (46), bugünkü tabirle, söz değil, hizmet üretmelidir.

Şirazi Sa’di’nin Bostan’ının ilk kısmını adalet ve hükümdarlığa ayırdığını yukarıda belirtmiştik. O bu bölümde Sultana yol gösterici tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyelerden bazıları şöyledir:

- Sultan, işleri ehline vermeli, kadir kıymet bilmeli. (25)

- İstişareye önem vermeli, eleştiriye açık olmalı. Bir kişinin iyiliğini isteyen kimse, şayet varsa, yolundaki dikenini haber vermelidir. Yolunu kaybedene iyi gidiyorsun demek büyük bir cefa, şiddetli bir zulümdür. Kusuru kendisine söylenmeyen adam, bilmezlikle ayıbını hüner sanır. (81)
- Sertlik ve yumuşaklıkta ölçüyü kaçırmamalı, itidalli ve ihtiyatlı olmalıdır. (26) Şefkati ve merhameti elden bırakmamalıdır. (44, 50) O, insafın ve adâletin bekleşisidir. (86) Halkın halinden ve dilinden anlayarak, onları paylaşmalıdır. (52) Kuvvetlilerin yükünü zayıflar çekerken padişaha tatlı uyku haramdır. (54, 56, 59, 82)
- İstihbaratı güçlü olmalı, cezalandırmada âdil ve ihtiyatlı olmalı. (27)
- Kaba, kırıcı ve despot olmamalı. (28) Öfke gücünü kontrol etmeli. (37)
- Zulüm yapmamalı, zulme fırsat vermemeli. Zira bir yerde zulmün eli uzandı mı, orada artık dudakların gülüp açıldığı görülmez. (49)
- Atamalarında dikkatli olmalı, icraatında kendi başına buyruk olmamalı. (29)
- Dünya hırsına kapılmamalı. Zira bir idareci Karun'un hazinesini ele geçirse, o bile kalmaz; kişi ancak bağışladığını, ihsan ve ikramda bulunduğunu götürebilir. (70)
- Kanaatkâr, iyiliksever, sabırlı ve dayanıklı olmalı. (47)
- Dişiliğini kullanan kadınlara, kıskanç vezirlere, dalkavuklara ve dedikoduculara karşı dikkatli olmalı. (30, 33)
- Farklı düşünce ve anlayışlara karşı hoşgörülü olmalıdır. “Buyruk, akıl, fikir ve büyüklük sahibi olan bir padişah, halkın ihtilafından hatta kavgasından rahatsız olmaz. Tahammülden yana boş, fakat gururla dolu olan bir başa padişahlık tacı haramdır.” (37)
- Sulh yanlısı olmalı, zorda ve darda kalmayınca savaşmamalı. Yeryüzü saltanatı yere bir damla kan akıtmaya değmez. (40)
- Tutuklu ve hükümlülerin şartlarını iyileştirmeye çalışmalıdır. (38)
- Vergileri âdil koymalı, askeri iyi beslemeli, halkı ezmemeli. Zira tebaa ağaca benzer, eğer bakılırsa meyvesi alınır; kökü kazınır, budağı kesilirse bir şey alınmaz. (39-40)
- Hayırla anılacak güzel işler yapılmalıdır. (26)
- Düşmanın bile saygısını celbetmelidir. (41, 50)

II. MANTIKSAL TAHLİLLER

Sa'di, ilk etapta akıl gücünün, haliyle mantıksal çabanın sınırlı olduğunu, şöyle belirtir:

“‘Kalk’ dedi, O Sultanın bilgisi yeryüzünü içine almıştır, ama senin kıyasların onu kucaklayamaz.” (6) Onun böyle düşünmesinde tabîî ki mistik kişiliği önemli rol oynamaktadır.

1. Dil ve Mantık

Sa'di'nin söz konusu eserine “Hayatı var eden Allah'ın, dilde söz yaratan O Hakîm'in adıyla” başlamasını dil ve mantık açısından oldukça önemli görmekteyiz. Bu dilin menşei, fonksiyonu ve gücü hakkında bir hayli fikir vermektedir. Onun şu ifadelerinde de sözün gücünün ve güzel anlatımın öneminin dile getirildiğini görmekteyiz:

“Bilgin vezir bu mâna incilerini dizince padişah:

‘Bundan daha yüksek söz olamaz. Fesahat de bu kadar olur, belâgat de’ dedi” (36)

“Bu sözü söyleyene yüz bin aferin! Bakın hele, acı bir gerçeği ne kadar tatlı göstermiş!” (185)

Şu beyitlerde de başarılı iletişimde tatlı dilli olmanın ve beden dilini iyi kullanmanın önemine dikkat çekilmektedir:

“Tek ırmak kenarından sıcak su iç de ekşi suratlının soğuk gül şerbetini içme. Yüzü sofra gibi karmakarışık olan bir adamın ekmeğini tatmak haramdır!... Haydi altının, gümüşün, bir şeyin yok diyelim, Sadi gibi tatlı dilin de mi yok?” (189-190)

Sa'di'nin, “Akıllı insanlar, gururla suratına sirke bulaştıran kimsenin elinden şeker yemezler” (239) cümlesinde akıl/mantık ile ahlak ve başarılı iletişime işaret ettiğini düşünüyoruz. Zira hitabet ve iletişimde yine sözün, beden dilinin kullanım şekli tartışılmaz öneme sahiptir.

2. Mantık

Sa'di, önce nesneyi, fikirleri kıstasa/ölçüye/mihenk taşına vurma yani nesnel ölçü bulma gereğini belirtir:

“Zaten hünlerden nasibi olanın, hünlerinden bahsetmesine lüzum kalmaz; hünler kendisini gösterecektir. Eğer halis miskin yoksa söyleme; varsa o kendini kokusuyla belirtir. Bu altın Magribî (yüksek ayarlı) diye yemin etmeğe hacet yok. Mihenk taşı onun ne idiğünü söyler.” (232)

Sa'di, aşağıdaki örnekte olduğu gibi, yer yer, doğru, mantıklı ve tutarlı olmaya vurgu yapar:

“Bu sözler doğru. Gerçeği saklamak olmaz!” (66)

O, “Tanıksız olan dâva utançla biter” (122) sözüyle iddiayı delillendirmenin, mantıklı delil getirmenin gereğine ve önemine işaret eder. Şu beyitle de, aynı şekilde, tartışmalarda kuvvetli delil getirmen önemi belirtilip, kaba kuvvete başvurmanın işe yaramayacağı gerçeği işlenir: “... Münakaşada kuvvetli, mânevî deliller lazımdır. Boyun damarlarını kabartmak işe yaramaz.” (182)

Sa’di, yer yer, teori ile pratiği birleştirir. Şu beytinde onun aklî/nazarî olanı pratiğe dökmenin, uygulamaya sokmanın gereğine işaret ettiğini görmekteyiz:

“Önce onu akıl ölçüsüyle tartıp denemeli, sonra varlığına göre mertebesini artırmalı.” (29)

Şu beyitlerde de teoride, sözde kalmayıp uygulamada bulunmanın, bir ahlâk prensibi olarak söz - eylem uyumun sağlamanın gereği işlenir:

“Yolda laf etmek değil, adım atmak lâzım. Yürümedikten sonra, lafın mânası kalmaz.” (46)

“Kadir olan Allah’ın şükürünü yerine getirmek dilin hacı değildir. Bunu ancak her nefeste canla ödemek lâzım.” (292)

“Mânasız söz, içi boş davuldur. Kıyamet günü Cennetle, ancak mâna isteğiyle dâvayı terk eden kimseleri görürsün. Sen dâvayı mâna sayesinde sağlamlaştırabilirsin. Amelsiz söz, gevşek bir dayanaktır.” (121)

“Eğer Hâtemin cömertliğine şahitlik ediliyorsa, gerçekten bu onun hakkıdır. Çünkü şöhretiyle gönlü birlikte yürüyor.” (126)

Bostan’da, mantığın ana ilkelerinden olan sebeplilik ile ilgili bol örneklerle karşılaşmaktayız. Bunlardan bir kaçını burada aktarmak istiyoruz:

“Düşman, bir kusur bulunca, büyüklerin kalplerini dağlar. Ateş, ufacık bir şeyle de alevlenebilir. Fakat onunla koca koca ağaçları tutuşturmak mümkündür.” (31)

“Şehzade zor kullanıp para toplarken ordu bakımsız kaldı, dağıldı. Tüccarlar bu zulmü öğrendiler, orasıyla alışverişi kestiler. Tarım kalmadı, tebaa kavruldu. Hâsılı memleket düşman istilasına uğradı.” (57)

“Kimse yoktur ki iyi insanlığın tohumu eksin de ondan gönlünün dilediği harmanı kaldırmassın.” (60) Murdar tohumdan temiz meyve hâsıl olmayacaktır.” (63)

“Çiftçilerin de gönlünü ıstırap çeker. Lâkin harman meydana çıkınca tatlı uyurlar?” (151)

“Oğlum, dedi, adamsan eğer, çalışmaksızın, çabalamaksızın bir makama ulaşılacağını aklından çıkar.” (155)

“Kokusu, rengi olmayan bir güle bülbülün sevdalanması garip değil mi?” (160)

“Feryadımın bir sebebi var!” (279)

“Oğlum, bana da gençlerle gezinmek yakışmaz. Çünkü yüzümde kocalığın sabahı belirmiş.” (309)

Sebebi arama, bir bakıma, bir argümanın illetini/ortak terimini aramak demektir:

“Bir diri bir cansıza niçin tapıyor? Bu macerayı bir türlü anlayamadım.” (301) Bunu kıyas formunda şöyle ifade edebiliriz:

Tapmayı hak edecek canlı olmalıdır;

Putlar canlı değildir;

Öyleyse, putlar tapmayı hak etmemektedir!

Demek ki bu adam o ipi çekiyor, put da böylece elini göklere kaldırıyordu. (305)

Sa’di’nin *Bostan*’ında modal önermelere örnek teşkil eden çok sayıda ifadeyle karşılaşmaktayız. Buna bir paragrafı örnek olarak vermemiz yeterli olacaktır:

“Sütü bozuklardan iyilik gelmez (imkân). Köpek terzilik edemez (imkânsız). Bütün Yunan ve Rum feylesofları birleşseler gene zakkumdan bal yapamazlar (imkânsız). Vahşi hayvanın insan olması mümkün değildir (imkânsız); onu terbiyeye çalışmak boşuna (imkânsız). Aynada pası gidermek kâbildir (imkân). Fakat taştan ayna yapmak mümkün değildir. Uğraşmakla söğüt dalından gül bitmeyeceği gibi, zenci de hamama gitmekle ağarmaz (beyazlaşması mümkün değildir). (225-226)

Yine *Bostan*’da karşılaştırmalı önermelere de sıkça rastlarız. Buna örnek olarak şunları göstermek istiyoruz:

“Askerin kendi padişahını koruması, cenge girip dövüşmesinden daha hayırlıdır.” (89)

“Toprağın altında iken gönlü diri olan bir ölü, gönlü ölü olarak yaşayan bir bilginden daha iyidir.” (111)

“Bâtil söz işitmektense sağır olmak daha iyidir.” (203)

“Dar pabuç giymekten yalınayak gezmek daha iyidir.” (271)

“Hiç yaşamamak, yıllara hata içinde yaşamaktan daha iyidir. Bunun gibi, hem sermayeyi, hem kârı kaybetmektense, dükkânın kapısını sabahtan kapamak daha faydalıdır.” (310)

Sa’di’nin *Bostan*’ında çoğu örtük, bir kısmı da şartlı olmak üzere çok sayıda kıyas örnekleri görürüz. Bunlardan, önce örtük olanlarına birkaç örnek göstermek istiyoruz:

“Şeriat birinin ölümüne fetva verdiği takdirde onu öldürmekten çekinme. Ama çoluk çocuk sahibi olduğunu biliyorsan onları esirge ve rahat yaşat. Kabahat o zalimindir. Karısının, zavallı çocuğunun ne günahı var?” (38)

Bu ifadeleri modüs ponnes (yani önbileşeni onaylayan bitişik şartlı kıyas) formunda şöyle gösterebiliriz:

Bir insan suçluysa, çoluk-çocuğu değil de kendisi cezalandırılmalıdır;

Bu insan suçludur;

Öyleyse, çoluk-çocuğu değil de kendisi cezalandırılmalıdır.

“Halkın mustarip gönülle yatmasına sebep olan o taş yürekliğin uykuyu uyumasına şaşarım.” (50)

Bu ifadede de örtük olarak hem I. şekilden hem de II. Şekilden iki kıyas çıkartılabilir:

I. Şekil:

Halka ıstırap veren kişi rahat uyuyamaz; (E)

Bu taş yürekli halka ıstırap vermektedir; (A)

Öyleyse, bu taş yürekli rahat uyuyamaz. (E)

II. Şekil:

Halka ıstırap vermeyen kişinin rahat uyumasına şaşılmaz; (E)

Bu taş yürekliğin rahat uyumasına şaşılmakta; (A)

Öyleyse, bu taş yürekli halka ıstırap vermeyen kişi değildir. (E)

“İyi ama senin korkmana sebep yok ki. Zehir ancak tiryak(panzehir)ın olmadığı yerde adam öldürür.” (52)

Bu beyitte de yine örtük olarak I. şekilden E A E modunda bir kıyas saklıdır:

Tehlikede olmayanın korkmasına sebep yoktur; (E)

Siz tehlikede olmayansınız (emniyettesiniz); (A)

Öyleyse korkmanıza sebep yoktur. (E)

“Diken ektinse gül biçemezsin.” (54)

Bu ifadede de örtük olarak, şöyle bir bitişik şartlı kıyas gizlidir:

Eğer diken ektinse gül biçemezsin;

Diken ektin;

Öyleyse, gül biçemezsin.

“Yükü hafif olanlar daha çabuk yürürler.” (59)

Bu ifadede de yüklemli kesin kıyasın I. şekli üzere şöyle bir çıkarım gizlidir:

Yükü hafif olanlar daha çabuk yürür; (A)

Senin yükün hafiftir; (A)

Öyleyse, sen de çabuk yürürsün. (A)

“Oğlum, küçüklere eziyet etme. Bir gün olur, senin başına da bir büyük çıkar.” (64)

Burada da modüs ponnes formunda şöyle bir kıyas gizlidir:

Küçüklere eziyet eden eziyet görür;

Siz de küçüklere eziyet ediyorsunuz;

Öyleyse, siz de eziyet görürsünüz.

“Eğer âkıbetin mutluysa, matem zamanın düğün dernek olur.” (83) beytinde de aynen yukarıdaki gibi şöyle bir kıyas gizlidir:

Eğer âkıbetin mutluysa, matem zamanın düğün dernek olur;

Âkıbetin mutlu;

Öyleyse, matem zamanın düğün dernek olacaktır.

“Odunun köküne baltayı vururlar. Fakat meyve veren ağaca balta vurmazlar.” (138) ifadesinden de II. şekilden şöyle bir kıyas çıkmaktadır:

Odunun köküne baltayı vururlar; (A)

Meyve veren ağaca balta vurmazlar; (E)

Meyve veren ağaç odun değildir. (E)

“(Sevgilinin) yüzü güzelse yüküne katlan.” (156) tavsiyesinin zımında modüs ponnes formunda şöyle bir kıyas yatmaktadır:

Sevgilinin yüzü güzelse yüküne katlanılır;

Sevgilinin yüzü güzel;

Öyleyse, yüküne katlanırsın.

“Ahh! diyordu, eğer dostumu gücendirmeseydim, düşmanımın elinden cefa çeker miydim?” (324) beytinde de şöyle bir şartlı kıyas dırıldır:

Eğer dostumu gücendirmeseydim, düşmanımdan cefa çekmezdim;

Dostumu gücendirdim;

Bundan dolayı, düşmanımdan cefa çekmekteyim.

“Ey akıllı kimse, hekim sana acı ilaç gönderdiği zaman hastalıktan korkma. Dost elinden gelen her şeyi iç.” (165)

Bu beyitten şöyle bir kıyas kurmak mümkündür:

İlaç veren dostundur; (A)

Doktor ilaç vermektedir. (A)

Doktor dostundur.

(A)

“A iddiacı, diyordu, aşk senin harcın değil ki! Çünkü ne sabrın ne de ayakta durmaya kudretin var!” (173) Bu ifadelerden II. şekilden aşağıdaki kıyası çıkarmaktayız:

Aşk, sabrı ve kudreti olanların harcıdır;

(A)

Senin sabrın ve kudretin yoktur;

(E)

Öyleyse, aşk senin harcın değildir.

(E)

“Başa kocalığın tozu konduktan sonra bir daha gençlik çağının zevkini bulamazsın.” (309) Bu beyitten de şöyle bir kıyas çıkmaktadır:

İnsan yaşlanınca gençlik çağının zevkini bulamaz;

X yaşlanmıştır.

Öyleyse, X gençlik çağının zevkini bulamaz.

“Cennet, temiz, sevimli bir yerdir; ümitli temiz insanların makamıdır. Gü-nah çamuruyla kirlenenlerin orda ne işi var? Cenneti yanında ibadet götürenler alırlar. Nasıl ki paraya ihtiyacı olanlar Çarşıya mal götürürlerse!” (326) Bu alıntıdan da I. ve II. şekilden şu iki kıyası çıkartmaktayız:

Günah çamuruyla kirlenenler cennete giremez;

(E)

Sen günah çamuruyla kirlendin;

(A)

Öyleyse, sen cennete giremezsin!

(E)

Cennet, yanında ibadet götürenlerindir;

(A)

Sen yanında ibadet götüremedin;

(E)

Öyleyse, sen cenneti hak edemedin.

(E)

“Günahlarından şu anda kork ki kıyamet günü korkun olmasın.” (331) bey-tinde de şöyle bir şartlı kıyası çıkarmak mümkündür:

Eğer günahlarından korkarsan kıyamet günü kimseden korkmazsın;

Günahlarından korkuyorsun;

Öyleyse, kıyamet günü kimseden korkmazsın.

Sa’di Şirazi *Bostan*’ında analogilere ve temsili anlatıma bolca yer verir. Bu, akıl yürütme, benzeri benzere kıyaslama, anlayışı kolaylaştırma, anlatışa akıcılık sağlama ve renk katma bakımından oldukça önemli ve yararlıdır. Bu tür anlatımı,

“Söz sanatını bilenler bir şey söylesinler de Sa’di ona bir temsil getirmesin, imkânı var mı?” (164) beytinden anlaşılacağı gibi, Sa’di’nin büyük bir maharetle severek yaptığı görülmektedir. Bunun örnekleri, aktaracağımız şu beyitlerde açıkça görülecektir:

“ ‘Mısır’ dan gelenler şeker getirirler, dostlarına armağan verirler’ dedim ve gezdiğim bahçelerden dostların yanına eli boş dönmek bana acı geldi. Elimde o şekerlerden yoksa bile, şekerden daha tatlı sözlerim vardır.” (10) (Güzel sözler şekerlere benzetilmiş)

“Zaten halk köke benzer, sultan ağaca ve ağaç kökünden kuvvet alır evladım” (12) (Haliyle idareci de halktan kuvvet alır.)

“Eski vezir, bu akıllı zatın bir kusurunu göremediği için, aleyhinde bulunmıyordu. Çünkü güvenilir adam leğene, kötü fikirli insan karıncaya benzer. Halbuki karınca, ne kadar uğraşırsa uğraşsın, leğeni örseleyemez.” (30)

“Ananın bağı, ananın tatlı kucağı bir cennettir; meme bu cennetin süt ırmağıdır.” (287)

“Düşman askerinin içine anlaşmazlık girince sen kendi kılıcını kınına koy. Kurtlar birbirine düştüğü zaman aralarında koyun rahat eder.” (93)

“Hakikat süslü bir saraya, heva ve heves de uçan tozlara benzer. İnsanın gözü sağlam da olsa, toz kalkan yerde görmez olur.” (161)

“Kerem sahibi insan meyveli ağaca benzer. Onu bir yana bırakırsan, geri kalanlar dağ odunudur. Odunun köküne baltayı vururlar. Fakat meyve veren ağaca baltayı vurmazlar.” (138)

“Yârin sarhoşları melâmet şarabı içerler. Ama sarhoş olan deve, yükü daha tez götürür. Onlar Beytû’l-mukaddes gibi, içleri kubbelerle dolu olduğu halde, dış duvarlarını harap bırakırlar. İpek böceği gibi sarınmazlar, pervane misali ateşe atılırlar.” (142-143)

“Aşk ateştir, öğüt de rüzgârdır, oğlum. Kızgın bir ateş rüzgârla daha yücelir; kaplan vuruldukça daha çok kızar.” (171-172)

“Ceyhun kıyısında yaşayanlar suyun kıymetini ne bilecekler? Bunu güneş altında kervandan geri kalanlara sor. Dicle kenarında oturan Arap, Zerûd çölünün susuzlarıyla kaygılanır mı? Sağlığın kadrini birkaç zaman sıtmayla eriyen kimse bilir; gecenin uzunluğunu hastalar bilir.” (293)

“Dar pabuç giymektense (kötü huylu, geçimsiz eşin kahrını çekmektense) yalınayak gezmek daha iyidir. Bunun gibi, evde kavga etmektense, yolculuk belâsına katlanmak daha hoştur... Evinde kötü karısı olan koca için seyahat bayram olur.” (271)

“Delikanlının biri bir ihtiyarın yanında karısının huysuzluğundan şikâyet etti:

‘Değirmenin alt taşı nasıldır? Ben de bu zorlu düşmanın altında öyleyim’ dedi.” (273)

Tekrarlayacak olursak, örnekte de görüldüğü gibi, temsili anlatım meselesinin anlaşılmasını hem kolaylaştırıyor, hem somutlaştırıyor, hem akıcı kılıyor, hem de espriler katarak sıkıcılıktan kurtarıyor. Bu tarz anlatım konumuzun veya

konuşmamızın en azından retorik değerini artırdığından dolayı önemli ve verimli gözükmektedir.

Bostan'daki şu temsili anlatımlar veya kullanılan analogik dil de oldukça dikkat çekici ve çarpıcı görünmektedir:

“Eğer çocuklarla yumruklaşmıyorsan yiğitlerin karşısında nâra savurma.” (63)

“Düşkünlere zulmetmek insanlık değildir. Karıncanın önündeki daneyi alçak kuş kapar.” (39)

“Her gün koca değiştiren dilberle sevişmek doğru değil.” (71)

“Mağrur adam, kendi damı yüksek olunca aşağıdaki damlara işer yahut süp-rüntülerini atar.” (73)

“Ucuna bıçak değdiği zaman kalemin dili daha kaygan olur, görmez misin?” (78)

“Oruçlu kimse sofraya hasret çeker.” (278)

“(Hak âşıklarının) asma gibi hem meyveleri, hem gölgeleri boldur.” (148)

“Paranın saklanmakla değer kazanacağını aklından çıkar: Durgun suyun ko-kusu bozuk olur.” (246)

Sa'di'nin *Bostan*'ına mantıksal açıdan baktığımızda içerik mantığı yani 5 San'atın her biriyle ilgili malzeme bulmaktayız. Şöyle ki özellikle yakîniyattan öncüller veya malzeme kullanmakla burhana, meşhur ve müsellemler kullanmakla cede, makbul ve maznunât türü öncülleri kullanmakla ve bolca nasihatla bulunmasıyla hitabete, kitabın bizzat kendisi ile şiir san'atına; yanlışlara işaret etmesi ve onlardan korunma yollarını göstermesi ile de mugalataya örnek malzeme sunulmaktadır. Şimdi bunları kısaca örneklendirmek istiyoruz.

Sadece bir sayfadan seçtiğimiz şu ifadeler burhan sanatına öncül olan *mü-cerrebata* örnek olabilecek niteliktedir:

“Sürgün olarak başkalarının başına belâ yollamak doğru değildir. Sonra git-tiği yerlerde, ‘Bu biçim adam çıkaran o memleket yere batsın’ derler... İş verirken varlıklı adam seç; müflis bir kere boynunu büktü mü, sadece feryat eder. Müşrif (emin katip) emanete hıyanet edince üzerine bir nazır tayin et-meli. Bu nazır da onunla bir olursa hem onu hem müşrifi işten çıkarmalı. Emanetçi, Allah'tan korkan bir adam olmalıdır. Sırf senden korkan emine güvenme. Emin, azilden, işkenceden, ölümden değil; Allah'tan çekinme-li. Ama her şeyi evvela kendi elinle yoklayıp sayarsan, ondan sonra rahat edersin. Çünkü bu adamların yüzde birine güvenemezsin... Eskiden beri anlaşılmış iki kafa dengini aynı yere göndermek doğru değildir, ne bilirsin, belki uyuşurlar, el ele verirler, biri hırsız çıkar, öbürü gözcülük eder. Halbu-ki hırsızlar birbirlerinden korkup çekinirlerse, kervan aralarından sağ salim

geçer. Birini mevkiinden çıkarırsan, bir müddet geçtikten sonra suçunu affet. (25)...Yumuşaklık gösterdiğin takdirde düşman yiğitlenir. Hışımınca da herkese usanç verirsin. Sertlik de, yumuşaklık da beraber olunca iyidir.” (26)

Şu ifadeleri de mücerrebata örnek olarak almak istedik:

“Askerin gönlü rahat, karnı tok olursa hükümdarın eli düşmana galiptir. Hazine askerden esirgenince o da elini kılıcın kınına götürmekten esirger.” (90)

Aşağıdaki ifadeleri cedel san’atı açısından değerlendirmek istedik:

“Hakikaten benim itibarımla şerefi kırılan bir vezirin şerrinden fersah fersah kaçmalıyım. Ama buna rağmen, padişahın gazabından kaygılanmıyorum. Çünkü günahsız olan, pervasız konuşur. Muhtesip (ahlak zabıtası) dolaşırken gocunanlar, terazilerinde dirhem taşı noksan olanlardır. Benim kale-mimden çıkan yazı doğru olduktan sonra tenkitçiler buna ne yapabilir?” (34)

Bu alıntıda, tartışmada “haklı olanın güçlü olduğu” somut örneklerle güzel bir biçimde işlenmektedir. Devamla “Suçlu, riyakârlıkla, dilbazlıkla suçunda kurtulamaz” (35) ifadesinde de söz makamında veya tartışmalarda lafla gerçeğin üstünün örtülemeyeceği belirtilmek istenmektedir. Yine aynı sayfada geçen “Kudreti olmayan bir yoksul, zengine nasıl hasretle bakar, bilirsin” ifadesi de cedelde öncül olarak kullanılan *müsellemat* türü önermeye örnek teşkil eder. Aşağıda göstereceğimiz örnekler ise yine cedelde öncül olarak kullanılan *meşhurat* türü önermelere örnek oluşturabilmektedir:

“Ne ekersen onu biçersin.” (62)

“Düşen her zaman kalkmış değildir.” (67)

“İnsan sıkıntı çekmeden iyi günlerin kadrini bilmez.” (293)

“Kırılmış bardağı ne kadar güzel yapıştırırsalar, gene sağlamını değerini vermez.” (312)

“İyi tanınan insanı kimse tutuklamaz. Allah’tan korkan emirden korkmaz.” (332)

Şu beyitiyle Sa’di, hem güzel söz söylemenin (retoriğin) önemini hem de güzel bir örneğini vermektedir:

“İhtiyaç gününün azığını varlık gününde ayır. ‘Kırbayı (su tulumunu), testiği her zaman dolu bulundur; köyde mütemadiyen ırmak akmaz’ diyen köylü kadın ne hoş söylemiş!” (104)

Şu ifadelerin de hitabet san’atı açısından bir değerinin olduğunu düşünüyoruz. Zira örneklerin çoğu, hitabette öncül olarak kullanılan makbulât ve maznunât türü önermelerdir.

“Elin boşsa sevgilinin yanına gitme!” (105)

“Mademki ayaktasın, düşenin elinden tut!” (107)

“Bir memlekette padişahın tedbiri çobaninkinden az olursa, o tahtın, o saltanatın sarsılmasından korkulur.” (42)

“Yolu takip etmeyen bedbaht süvari, doğru yürüyen yayadan geri kalır.” (60)

“İhsan, keskin dişleri kesmez eder. Tedbir ve alttan almakla cihanı elde edebilirsin. Isıramayacağın eli öpmelisin... Değersiz kimselerle savaşmaktan çekin... Ne kadar zayıf olursa olsun, düşmanın dost kalması iyidir. Fil gibi kuvvetli olsan, pençen de aslanpençesini andırsa dahi, barış daima savaştan üstündür.” (87)

“Çifteli hayvana ağır yük gerek... Herkes ihsana lâyık olamaz. Bazısına mal vermek gerek, bazısının da kulağını bükme! Kurdu semirtirsen Yusuf'u paralar. Temeli sağlam olmayan binayı yükseltme. Şayet yükseltirsen ondan kork!” (140)

“Dar pabuç giymekten yalınayak gezmek daha iyidir.” (271)

3. Yanlış ve Yanlış Düşme Nedenleri

Diğer ahlakçı, eğitimci, hekim, edip ve şair gibi Sa'di de gerek bilgi, gerek fikir, gerekse tutum yanlışına karşı söz beyan etmektedir. Örneğin onun “Eğer aklın başında ise sahte sofilerden kaçın” (149) sözüyle yanıltıcı kişilerin ve fikirlerin, daha genel bir ifadeyle, yanlış yapanların tuzağına karşı uyanık ve tedbirli olmak gerektiği fikrini işler.

Sa'di, insanların yanlışla, sahtekârlıkla, aldanma ile yüz yüze olduklarını hatta bu aldatmayı incitmeden, tatlılıkla, makyajlayarak yaptıklarını ve bu konuda yine uyanık ve tedbirli olma gereğini şöyle dile getirir:

“Henüz pek ufaktım. Merhum bana bir yazı tahtası, bir defter, bir de altın yüzük almıştı. Fakat ansızın bir müşteri çıktı: Bana bir hurma verip yüzüğü elimden aldı. Küçük çocuk yüzüğün ne olduğunu bilmediği için bunu tatlılıkla onun elinden alabilirsin!” (322)

Sa'di'nin Bostan'ında yanlış düşme nedenleriyle ilgili hayli malzeme bulmaktayız. Bunlardan ilk etapta dikkatimizi çeken neden, görünüş-gerçek, şekil-mâna ayırımına dikkat etmemektedir. Sa'di ilk etapta şekil değil mânaya değer vermek gerektiğini şöyle vurgular:

“Eğer akıllı isen mânaya meylet. Zira yerinde kalacak olan şey mânadır, sûret değil. Şu halde bilgisi, cömertliği ve takvası bulunmayan kişni sûretinde de hiçbir mânaya yaktır.” (97)

Sa'di aşağıdaki beyitlerinde, yanlış yapmamak için görünüş-gerçek, sûret-mâna ayırımında bulunmanın gerekliliğini işlemektedir:

“Tarikat hırkayla, tespihle, seccadeyle olmaz. Sen saltanat tahtında otur da gene temiz ahlâkınla derviş ol; samimiyetle, istekle hizmete bel bağla. Fakat saçma sapan şeylerden, dâvalardan bahsetme.” (46)

“Eğer aklın başında ise sahte sofilerden kaçın. Bu adamlar insan kılığında şeytanlardır. İnsan hemen etten, kemikten ibaret olmaz. Fakat her şeklin içinde de mâna denilen ruh yoktur... Eğer bütün çiğ taneleri inci olsaydı, çarşı katırboncuğu gibi inci dolardı.” (149)

“Eşek, atlastan çul örtünse dahi, gene eşektir.” (184)

Şu örnekte de görünüşe takılıp kalmanın aldaticılığı ve yanlış a yol açacağı üzerinde durulmaktadır:

“Testisi ister altından, ister topraktan olsun, temiz su değişir mi? Her şeyden evvel adamın kafasında akıl, beyin bulunmalı. Bana seninki gibi gösterişli bir sarık lâzım değil. Kafası büyük olmakla insan bir şeye ulaşamaz. Kabak da kocaman kafalıdır, ama içi boştur.” (183)

Şu alıntıda da görünüşe takılıp kalmama, ona aldanmama gerektiği işlenip, bunun aksine şekilde kalanlar ağır bir dille eleştirilir:

“Görünüşte bu kadar sararıp solmuşlar, bu kadar zayıflamışlardır, ama oburlukta Musa’nın asâsına benzerler. Ne takvaları vardır ne de bilgileri. Yalnız şu var ki dünya karşılığı dini satarlar. Kendileri kaplan biçimi abalar giyerler, karılarını Habeş kumaşından yapılmış sırmalı elbiselerle donatırlar. Ramazanda erken yatıp, yemeğe seher vakti kalkmaktan gayri sünnet bilmezler.” (196)

Son olarak şu iki örnekte de sırf şekle takılmanın insanı yanlış a sevk edeceği işlenerek böyle yapanlar kınanmakta hatta aşığılanmaktadır:

“Ama sen bu güzel şekle aldanmayıp iyi huylar kazanmalısın. İnsana dümdüz boy değil, doğru yol gerek. Çünkü kâfir de şekilce bizim gibidir.” (290)

“Evet, gönül erleri deri güzelliğine gönül vermemişlerdir. Bunu olsa olsa beyinsiz ve ahmak insanlar yaparlar.” (144)

Şu iki alıntıda da zannın yanlış a düşme nedeni olarak gösterildiğine şahit olmaktadır:

“Hükümdarın kötü zannı gerçekleşmişti. Neredeyse hiddetinden parlayacaktı.” (32)

“Sen kendini bilgiyle dolu sanmışsın. Dolu bir kaba başka şey konur mu?” (200)

“Ne yazık ki bâtılla uğraştık, gafil olduk, haktan uzak düştük.” (311) ifadesinde de yanlış a düşme nedeni olarak gaflet gösterilmektedir. Şu alıntıda ise yanlış a düşme nedeni olarak kızmak, öfkelenmek işlenmekte ve bunun korkutuculuğu vurgulanmaktadır:

“Ben, ‘Savaştığın zaman sebat et’ demiyorum; ‘Gazaba geldiğin (öfkelendiğin) vakit aklın başında olsun’ diyorum. Aklı başında olan kimse tahammül eder. Fakat bu akıl, öfkeye yenilen akıl değildir. Öfke pusudan askerlerini

saldırttığı zaman, ortada ne insaf kalır, ne takva, ne de din kalır. Ben, şu göklerin altında, bunca meleşti örküten (öfke gibi) böyle bir şeytan görmedim.” (37)

Sa’di, insanın doğasında hırs ve tamahın var olduğunu hatta büyük yer tuttuğunu, haliyle kontrol edilmediğinde insanı yanlışla düşüreceğini şu sözleriyle anlatır:

“İnsanda tamahın ağız o kadar fazla açılmıştır ki onu bir lokma ile kapata-mazsın. A soysuz, şu kerpiçten vazgeç; bir kerpiçle Ceyhun ırmağını durdu-ramazsın. Sen kâr, mal düşüncesiyle gafilken ömrünün sermayesi ayaklar altında kaldı.” (317)

“Hırsa kapılırsan hikmet defterini düzersin. Tamahkârlığı bırak.” (43) di-yen Sa’di, hırsa kapılanı şu şekilde kınar:

“Sıçan gibi, dişini hırsa batırmış kimse iri doğanı nasıl avlayabilir?” (131)

Hırsa kapılanın belâsını bulacağını söyleyen Sa’di, devamla, kişinin kendi elinin emeğiyle yediği arpa ekmeğinin, kerem sahiplerinin sofrasındaki somun-dan (yani kaliteli ekmekten) daha iyi olduğunu belirtir. (242) O sonunda, hırsa kapılmamak için şu tavsiyede bulunur:

“Hırsa kapılma, başını dikme, dünyayı yakma. Mademki O seni topraktan var etmiş, sen de ateşe benzeme.” (174)

Uygun olmayanı yapma isteği yanlışla düşme nedenlerindendir. Bu, man-tıksal olduğu kadar metafiziksel ve ahlakî nitelik arz etmektedir. Bunun kök-lerini Hristiyanların adlandırmasıyla aslî günaha kadar götürmek mümkündür. *Bostan*’da uygun olmayanı yapma ile ilgili çok örnek görmekteyiz. Ancak biz burada, bir fikir vermesi düşüncesiyle onlardan seçerek sadece birkaçını vermek istiyoruz:

“O (İblis) bizim kahrolmamızı istemiş, Allah da onu bizim yüzümüzden kovmuştu. Bizse şeytanla barışığız, Allah ile cenk ediyoruz. Bu utancın için-den başımızı nasıl kaldıracamız?” (323)

“Oğlum sel yoluna ev yapma; bu binayı kimse tamamlayamamıştır. Kervan-cının yolda ev yapması, akıl, tedbir ve marifet işi değildir.” (245)

“İsa zayıflıktan ölüyor, sen eşeği besleme kaydındasın. A soysuz, dini verip dünyayı satın alma; İsa’nın İncil’ini satın eşeğe yem atma.” (235)

“Senin aklın nerde? Bunu bile bile soruyorsan sualin yersizdir.” (52)

Bostan’da Sa’di’nin bazı mantık yanlışları için gösterebileceğimiz örnek-lerle karşılaşmaktayız. Örneğin şu anekdotu mantık yanlışlarından çelişik zanna⁶ örnek olarak aktarmak istiyoruz:

6 Bu yanlış hakkında bilgi için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2004, s. 221.

Susuzluktan can veren biri:

“Ne mutlu diyordu, suda boğulanlara!” (151)

Şu örnekte ise neden olmayanı neden olarak alma yanlışı⁷na işaret edilmektedir:

“Cancağızım, dedi, zannetme ki bu eşek senin tarlandan kem gözü defedecektir. O kendisi dahi acz içinde yaralı bereli ölmüş, ölünceye kadar başından kışından değneği defedememiştir.

Sa’di’nin, halkın çekiştirerek zenginin derisini yüzdükleri, zengin birinin düşkün durumunu ganimet bildikleri, hoşluğun ardından nahoşluğun geleceğini düşünerek, düşkün durumdaki zenginin halini garipsemeyecekleri, sermayesi az birisinin zengin olursa “zaten bu alçak dünya soysuzlara yâr olur” diyerek dudak bükecekleri, başkalarına tahammül edenleri adam yerine koymayarak “zavallı korkudan başını kaldırmıyor” diye düşünecekleri, bunun aksine yiğit ve tavizsiz erkekleri ise “bu ne biçim delilik” diye ayıplayacakları; (281) az yiyenleri ayrı, çok yiyenleri ayrı, iyi giyenleri başka, kötü giyenleri başka, gezeni başka oturanı başka, evleneni başka, bekâr gezeni başka kınayacakları; cömerti dağıtan savuran, kanaatkâr ve tutumlu olanı ise pintilikle itham edecekleri... (282) örnekleriyle popüler delil⁸e işaret ettiği kanaatindeyiz.

Sa’di, bu uzun örnekleri verdikten sonra popüler olana, bir başka adlandırma ile, halkın yaygın beğenisine, benimsediklerine ve ölçülerine başvurma doğru olmadığını şu ifadeleriyle güzel bir şekilde değerlendirmektedir:

“Ne halkın cefasından çirkinler kurtulabilir, ne de güzeller çirkin sözlü alçaklardan. Peygamberimiz bile halkın fenalığından kurtulamadı... Mısır’da bir kölem vardı. O kadar utangaçtı ki başını önünden kaldırmazdı. Birisi dedi ki: ‘Bu çocukta hiç akıl fikir yok. Biraz kulağını bük de terbiye olsun.’ Bir gece köleye bağırıp çağırmıştım. Aynı adam bu sefer: ‘Miskin herif, köleyi ezadan öldürecek!’ dedi.” (282-283)

Bostan’da popüler olana başvurma ile ilgili olarak şu uyarıcı malzemeyi görmekteyiz:

“Yüzücülükte yiğit de olsan, elini ayağını ancak çıplakken kullanabilirsin. Şu halde şöret, namus ve riya halkasını sırtından çıkarmalısın; elbiseyle suya batan kimse âciz kalır.” (170)

4. Yanlışlardan Korunma Yolları

Kişi, yanlış hakkında fikir sahibi olduktan, yanlış sevk eden nedenleri bildikten sonra nihayetinde onlardan sakınma veya korunma cihetine gitmelidir.

7 Söz konusu yanlış hakkında bilgi için bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 161 vd.

8 Popüler olana başvurma yanlışı için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, s. 192.

İnsan hata yapmayan bir varlık değildir ama Sa'di'nin şu beyitlerinde de dile getirdiği gibi, önemli olan yanlışlara karşı tedbirli olma veya onları telafi etmeye çalışmaktır:

“Kırılmış bardağı ne kadar güzel yapıştırırsalar, gene sağlamlının değerini vermez. Şayet gaflet edip elinden düşürdünse, şimdi yapıştırmaktan başka yol yoktur. Kendini Ceyhun ırmağına at diye sana kim söyledi? Fakat mademki bir kere düştün, yüzmeye çalış.” (312)

Bu alıntıdan, yanlış yapmamaya çalışmak gerektiği, fakat yapıldıysa boş durmayıp onu tamire gayret etme gerektiği anlaşılıyor. Biz burada son olarak *Bostan*'da yanlışlardan korunma yolları ile ilgili gördüğümüz malzemeyi şu şekilde toplayarak değerlendirmeyi uygun gördük.

İnsanın yanlışlara karşı korunması için akıllı, uyanık ve tedbirli olması gerekmektedir. “Aydın gönüllü, bahtiyar büyükler taçlarını, tahtlarını akılla, tedbirle kullanmışlardır” (58) diyen Sa'di, akıllı, asil ve cevherli kişilerin hata etmeyeceğini belirtir (127) ve bu konuda şu örnekleri verir:

“Eğer akıllıca hareket edip ağır davranmasaydım, düşmanın sözüne uyarak, onu incitmiş olacaktım.” (36)

“Hükümdarın kötü zannı gerçekleşmişti. Neredeyse hiddetinden parlacaktı. Bununla beraber yine aklını başına alıp tedbirli davrandı. Yavaşça: ‘Ben seni akıllı sanmıştım. Memleketin sırlarını sana emanet etmişim. Seni uyanık, idrak sahibi bir insan olarak tanıyor, alçak, münasebetsiz olduğunu bilmiyordum. Meğer bu kadar yüksek makam senin harcın değilmiş’.” (32)

“Elli yılda kazanılmış nice iyi adlar vardır ki, bir tek kötü şöhret hepsini ayaklar altına almıştır.” (38)

Akıllı, uyanık ve tedbirli kişi yanlış yapmamak için zor anlarda veya bilmediği hususlarda yardım (akıl) talep eder (73), elindeki varlığı veya çeşitli imkânları başkasına kaptırmaz (95), doğruların izinden gider (79), eğriyi-doğruyu, dostu düşmanı iyi ayırt eder (170), kurulan tuzakları fark eder (226), sözü ölçerek, biçerek, düşünerek söyler. Zira yanlış, doğruyu iyice düşünenler, hazırcevap olan herzevekillerden üstündür. (250)

Devlet adamlarına bolca nasihat eden ve taktik veren Sa'di, yanlış yapmalarını için akıllı, uyanık ve tedbirli olma ile ilgili birçok yerde onlara bilgi verir. Bunlardan birinde şöyle seslenir:

“Ey ülkeler zapt eden padişah, sen iki türlü insana iyi bak: Savaş erlerine ve akıllı kişilere. Bilginlerle kılıç erlerini besleyen bir hükümdar, ünlü kimsele-
rin elinden devlet topunu kapar.” (92)

Mutlu ve başarılı olmak için akıllıların sözünü-sohbetini dinlemeyi gerekli gören Sa'di, yanlışla düşmemek için akıllı, uyanık ve tedbirli olanları hem över hem de uyarır:

Yüklerini davuldan (kervan kalkmadan) önce hazırlayan o mesut, o akıllı insanlara ne mutlu! Yolda uyuyakalanlar, başlarını kaldırdıkları zaman, gidenlerden iz bulamayacaklar... Baharın arpa eken, hasat zamanında buğday biçer mi?.. Akıl gözün varsa, gözlerini karıncalar yemeden önce mezar hazırlığını görmeye bak... Ömrünü ah u vahla geçirme. Fırsat kıymetlidir ve zaman kılıç gibidir. (313-314)... Bir kuşun ayağını, ipin ucunu elinden kaçırdıktan sonra değil, şimdi bağlamalısın. (315) Yarın geri dönecek bir yol bulunmayacağı için bugün akıllı uslu hareket etmek lazımdır.

Yanlışlara düşmemek için temyiz gücünün, iyi ayırt etme veya iyi seçimde bulunmanın gerekliliği ortadadır.

Kendilerine Hak sırrının âşikâr olduğu kimseler, bâtılı Hakka tercih etmemişlerdir. Fakat karanlıktan nuru ayırt edemeyenlerin nazarında şeytanın sûretiyle hurinin yüzü birbirinden farksızdır. (234)

“Sana söylemek için ağız, düşünmek için akıl vermişler; başına göz, kulak koymuşlar. Bunların hepsi inişi yokuşu birbirinden ayırt etmen, iyiyi kötüyü karıştırmaman içindir” (256)

sözleriyle bilge şairimiz, temyiz gücünün farkında olmamız, iyi ayırımlarda bulunarak yanlış yapmamamız konusunda bir farkındalık oluşturmak ister.

O, sabırlı ve sağlam iradeli olup, hiddet ve şiddete kapılmama, kısacası öfkelenmeye karşı uyarır:

“Tahammülden yana boş, fakat gururla dolu olan bir başa padişahlık tacı haramdır... ‘Gazaba geldiğin vakit aklın başında olsun’ diyorum. Fakat bu akıl, öfkeye yenilen akıl değildir. Öfke pusudan askerlerini saldırttığı zaman, ortada ne insaf kalır, ne takva, ne de din kalır. Ben, şu göklerin altında, bunca meleği ürküten (öfke gibi) böyle bir şeytan görmedim.” (37)

Yanlışlara karşı korunmak için yapılacak bir iş de özeleştiride bulunmak olacaktır. İnsan önce kendine eğilmeli, kendi eksikliğini görmeli, yanlışla karşı korunması için özeleştiride bulunmalıdır. Akıllı insan, diyor Sa'di, dünya ile değil, kendisiyle meşgul olur. (266)

Methü sena ipiyle kuyuya inme. Hâtem gibi sağır ol da kendi ayıplarını dinle. (204)

Ey Akıllı kimse, onun bunun ayıbını ortaya dökme; el âlemde vazgeç de kusurlarınla meşgul ol. (255)

Olgun insan eleştiriye açık olmalıdır. Bu durum onu geliştirecek, onun olgunluğuna olgunluk katacaktır. “Büyükler, yüce kişiler kendilerini cihanda herkesten daha düşük, daha fena görmüşlerdir.” (215) Bunun aksine özeleştiride bulunmayan veya kusuru kendisine söylenmeyen adam, “bilmezlikle ayıbını hüner sanır.” (81) Haliyle eleştirilen kişi eksiğini görme ve onu giderme imkânın bulmuş olur. Buna her insanın ihtiyacı vardır. Hatta yapıcı tenkitlerde bulunanlara, bizi yanlışlara karşı uyardıkları için teşekkür etmeliyiz:

“Benim için iyi şeyler söyleyen kimse ancak, kusurumu bana açıkça göstermiş olandır.” (255)

Ancak eleştiride bulunurken tek yanlı bakmamak, akıl ve insaf ölçülerini aşmamak, bardağın dolu tarafını da görmek gerekmektedir. Sa’di’nin şu beyitleri bu konuda uyarıcı niteliktedir:

Sen onun sadece noksanını görüyorsun. Bu kadar hünerine karşı akıl gözün kapalı mı?

Ey akıl sahibi, gül ile diken beraberdir. Niçin dikenle uğraşıyorsun? Sen gül demetle... Parmak basmak için kusur arama.

Ey akıl sahibi, gül ile diken birliktedir. Bu hal, senin gözlerini, kendi ayıbını görmekten alıkor. Sen kendini yorumlarla korurken başkasına karşı sertlik gösterişin yakışsız olur. (284)

Her gördüğün kaş göz güzel olmaz. Sen fıstığın içini ye de kabuğunu atıver. (285)

Yanlışlardan korunmak için alınacak önemli tedbirlerden biri de nefsi eğitmek olacaktır. Tasavvufta önemli bir yer tutan bu konu haliyle mistik temaları ağırlıkla işleyen Sa’di için de önemlidir. O *Bostan*’ın “Terbiyenin Tesirine Dair” başlıklı 7. Bölüm’ün başında nefis terbiyesi veya nefsi dizginleme ile ilgili şöyle der:

“Sen kendine düşman olan nefsinle aynı evde oturuyorsun. Hal böyle iken niçin yabancılarla dövüşüp durursun? Nefislerinin dizginini haramdan döndürebilen kimseler, yiğitlikle Rüstem’den ve Sâm’dan (Büyük İran pehlivanlarından) daha ileridirler. O ağır gürzü düşmanın beynine vuracağına, önce değnekle (çocuklar gibi) kendini terbiye et. Sen kendini yenemedikten sonra kimse senin gibi bir düşmandan çekinmez.” (249)

Yanlış yapmamak için nefse hâkim olunmalıdır, nefse hâkim olmak için de onu fazla besleyerek azgınlıştırmamak gerekir. Sa’di’nin ifadesiyle “Nefsini naz ü nimet içinde beslersen, uzun süre düşmanına güç vermiş olursun. Hakikat süslü bir saraya, nefsin heva ve hevesi de uçan tozlara benzer. İnsanın gözü sağlam da

olsa, toz kalkan yerde göremez olur. (161) Ama işaret ettiğimiz gibi, nefse hâkim olma, onu eğitme kolay da değildir:

“Biliyorsun ki biz yoksuluz, zavallıyız, nefs-i emmârenin zebunuyuz. Bu azgın nefis öylesine koşuyor ki, dizgini akılla zapt edilecek gibi değil. Kendi gücüyle nefsin ve şeytanın hakkından kim gelebilir? Karınca kaplanlarla dövüşemez ki!” (337)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, yanlışlara karşı korunmak için nefse hâkim olmak, onu kontrol altında tutmak gerekmektedir. Bunu başarmak için önce kişinin kendisine yoğunlaşması, kendisini tanıması ve otokritikte bulunması gerekir. Sa’dî’ye göre akıllı kişi dünya ile değil kendisiyle meşgul olan kişidir.

Nefse hâkim olmanın, nefsin heva ve hevesini kırmanın bir yolu da onu aklın kontrolü altında tutmaktır. Rasyonel ahlakta da önemli yer tutan bu hususla ilgili Sa’dî “Aklın pençesini keskin görünce heva ve hevesin inadı kalmaz” (250) der.

Yine nefsin heva ve hevesini kırmanın bir yolu da nefsin şehvî hislerini kontrol altında tutmak (277) ve hırslanmamaktır. (161) Nefse hâkim olmada ve onu eğitmede alçakgönüllü olma (209), kibir ve gururu kırma önemli bir yer tutmaktadır.

Seçkin bir akıllı alçakgönüllü olur; meyvelerle yüklü dalın başı yerlere eğilmiştir.

Bâyezîd-i Bistamî bir bayram günü sabaha karşı hamamdan çıkmış. Yolda hiç haberi yokken, evin birinden başına bir leğen kül dökmüşler. Bâyezîd, saçı, sarığı kirlenmiş olduğu halde, elini yüzüne sürüp şükretmiş; ‘Ey nefis ben ateşe lâyıkıyım. Birazcık kül için yüzümü ekşitir miyim?’ (176)

Yanlışlardan korunma yollarından, son olarak, uygun olanı yapma üzerinde duracağız. Bu konu salt mantığı olmasa da ahlaki ve uygulamalı mantığı özellikle de tutum yanlışlarını yakından ilgilendirmektedir. Bu başlık altında iyi olma, iyi olanı yapma, iyilerle iyi ilişkiler kurma, haddini bilme, sözünü bilme, sabırlı olma, deneyim sahibi olma gibi hususlar üzerinde örneklerle durulacaktır.

İyi olma, iyilik yapma, iyileri takip etme, onlarla iyi ilişkiler geliştirme bizi yanlışla karşı korumada güçlü kılacaktır.

“Sen de, ardınca lânet okunmasını istemiyorsan, iyi ol” (55), “İyi hareket et de kötü fikirliлер noksanını söylemeye mecal bulamasınlar” (211) diyen Sa’dî günah yükünün altına girmeme yani yanlışla düşmememiz konusunda bizleri uyarır. (325) Ona göre kişi, gücüne gidecek şeyleri başkalarına yapmamalıdır. (78) “Eğer benimle dostluğun olsun istiyorsan Allah’ın sana düşman olacağı işleri yapma. Dost gibi benim elimi öpeceğine, git benim dostlarımı dost edin.” (50) Düşmanını taş ile ezdin diyelim; hiç olmazsa ca-

hillik edip dostunla savaşıma! (290) Muhatapları iyi seçmeli, onlarla ilişkileri iyi kurup sürdürmelidir. (325) İnsanlara seviyelerine göre hitap etmelidir. Etkili olacağı düşünülmeden yerde öğüt vermek doğru değildir. (171) Lâyık olmayanların yanında Allah'ın adını anmak uygun değildir. Alçağa bilgiden bahsetmek boşunadır. Tohum çorak yerde yabana gider. (85) Demir pençeli insanlarla didişmek cahillik olur. Düşman olduğunu bile bile bir adamı dost edinmek akıl kârı değildir. (170)

Kişini haddini bilmesi, imkânlarını ve gücünü gözden geçirmesi de uygun olanı yapmaya yardımcı olur. Örneğin yukarıda da dediğimiz gibi “demir pençeli insanla didişmek cahillik, had bilmezlik olur. (170) Kıyısı görünmeyen suda, yüzücünün gururu işe yaramaz. (227)

Sözü düzgün, yerinde, doğru ve seviyeye uygun söylemek de uygun olanı yapma cümlesindendir. Bu konuda Sa'di'de uyarıcı ve yol gösterici çok sayıda beyitle karşılaşmaktayız:

“Bilginler gibi bir söyle pir söyle. Yüz tane ok attım yüzü de hatalı. Aklı başında bir adamsan bir defa at, fakat doğru at. Meydana çıktığı zaman yüzü kızartacak olan bir sözü gizlice niçin söylemeli?.. Kalbin içi bir kaledir. Dikkat et, sırlar kalenin kapısını açık bulmasın.” (251)

Hayvanlar susarlar, insan cinsi konuşur. Sa'di'ye göre saçma sapan söyleyen kimse hayvandan beterdir. Akıllı uslu konuşmayanın hayvanlar gibi susması daha iyidir... Sersemeler çok öten içi boş tambur gibi çok ses çıkartırlar. Ateş de baştanbaşa dildir ama azıcık bir su ile söndürülebilmektedir. (253-254) Bundan dolayı, insan yanlış yapmaması için, dilini kontrol altında tutmalı; doğru, ölçülü, anlamlı ve yerinde konuşmalıdır. (258, 280) Ayrıca konuşulanların doğru, seviyeye uygun ve pratik değerinin olması gerekir. Zira “Solmuş güller işe yaramaz ve onlardan kimse demet yapmaz.” (310)

Bir uygun olanı yapma örneği de sabırdır. Sabır yanlışlara karşı önemli bir kalkandır. (283, 129)

Yanlışlarda korunmak için yapılacak uygun bir iş de kişinin tecrübelerine başvurması (25) örnek ve rehber konumda olanların tecrübelerinden yararlanmaktır. Küçükler, elini büyüklerin eteğinden (bugünkü tabiriyle ellerinden) ayırmamalı zira onların bilmedikleri, görmedikleri yolu çıkarmaları güçtür. (327)

Uygun olanı yapma ile ilgili Sa'di'den, neredeyse vecizeleşmiş bir kaç cümle sunarak konuyu noktalamak istiyoruz:

Aklın ve tedbirin varsa, hükümdar çocuğunun elini henüz şehzadelik dairelerinde bulunurken öp... Sonbahar mevsiminde gül fidanını yakma ki ilkbahar gelince zarif görünsün. (133)

Bir fesatçının niyetinden haberdar oldun mu, onun hakkından gel... Seni aldatanın izinden yürüme... Sazlığı ateşe verdiği takdirde, eğer akıllıysan, oradaki aslanlardan çekin. İnsan sokan yılanın yavrusunu öldürme. Fakat bir kere öldürmüş bulundunsa o evde durma. Bir arı kovanı mı bozdun, o yerden kaç; ateşler içinde kalırsın. Kendinden daha çevik bir kimseye ok atma, lâkin olan olmuşsa tabanları yağla. Duvarın temelini kazdıktan sonra dibinde durma. (305)

III. SONUÇ

Sa'di Şirazî, dil, edebiyat, hikmet, siyaset ve ahlak alanlarında Doğu ve Batıda şöhret bulmuş önemli bir şair düşündürür. Onun hedefinin insanlara dini güzellikleri anlatmak, ahlakî güzellikleri kazandırmak, hak ve adâletin hâkim olduğu bir yapıyı işlemek olduğu anlaşılmaktadır.

Sa'di'nin ahlakı, temelini ve izahını *dinden* alır. İnsan olumlu ahlaki değerlerde içselleşmeli, olumsuz vasıflardan sıyrılmalıdır.

Sa'di, siyaset ahlakına kitabında geniş yer vermiştir. Buna önem verişinin nedenini, idarecilerin sorumluluğunu işlemek, adalet fikrini canlı tutmak, zulmün kötülüğünü hatırlatmak, halkın refah içinde yaşamasına katkı vermek böylece hem kendi âlimlik sorumluluğunu hem mümin olarak emr-i bi'l-ma'ruf nehi-ani'l-münker görevini yerine getirmekte aramak mümkündür.

Sa'di'nin siyaset ahlâkında halk esastır. Halkın iyilik ve refah içinde adâletle yönetilmesi esastır. İdareci laftan çok icraata önem vermelidir, bugünkü tabirle, söz değil, hizmet üretmelidir.

Bir dil ustası olarak Sa'di'nin, sözün gücünü ve güzel anlatımın önemini dile getirmesi ve uygulamada bunun en güzel örneklerini göstermesi bizim için önemli görünmektedir. O, bunu yaparken, akıl/mantık ile ahlak ve başarılı iletişimi bütünleştirmiştir denebilir. Onun anlatılarında dili ve mantığı sağlam kullanmanın, haliyle bunun gereği olarak verilen hükümler, gösterilen gerekçeler, kullanılan deliller, yapılan mukayeseler, sergilenen tartışmalar; bunların aksine mantığı iyi kullanmama sonucu yapılan yanlışlar, bunların nedenleri ve bunlardan korunma yolları ile ilgili dikkat çekici tavsiyeler, örnekler ve açıklamalar görmekteyiz.

Görüldüğü gibi Sa'di'nin *Bostan* adlı eseri, edebî, hikemi, ahlâki, siyasi ve mantıksal açıdan irdelendiğinde önemli ve faydalı bilgi ve değerlendirmelerle karşılaşmaktayız. Benzer açılardan onun *Gülistan* adlı eserini de incelememizin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

IV. DUA

Makalemizi sūfî, bilge şair Sa'dî'nin önce kendisi için sonra da bizim için yaptığını düşündüğümüz iki duasıyla bitirmek istiyoruz:

“Ey Rabbim! Temiz insanlar hakkıyçün, beni kötülüklerden uzak tut. Elimizden fenalık çıktıysa hoş gör. Şehadet vaktinde dilimi bağlama. Yakîn ışı-
ğıyla yolumu aydınlat. Elimi kötülüklerden ırak bulundur. Görülmesi lâıyk olmayan şeylerden gözümü çevir; beğenilmeyecek şeyleri yapmama fırsat verme ya Rabb! (337)

“Gönlün aydın, vaktin rahat olsun! (Doğru) Yolun değişmesin, kadrin yü-
celsin! Hayatın hoş, gidişin doğru, ibadetin makbul, duan kabul olsun! (86)

Öz

Sa'dî'nin *Bostan*'ında Bazı Ahlâkî Mesajlar Ve Mantıksal İncelikler

Sa'dî Şirazî, dil, edebiyat, hikmet, siyaset ve ahlak alanlarında Doğu ve Ba-
tıda şöhret bulmuş önemli bir şair düşünürdür. Ünlü eseri *Bostan*'ı, 1257 yılında, dostluğunu kazandığı Salgurlu hükümdarı Ebubekir Zengi'nin adına yazmıştır. Onun hedefinin insanlara dini güzellikleri anlatmak, ahlakî güzellikleri kazan-
dırmak, hak ve adâletin hâkim olduğu bir yapıyı işlemek olduğu anlaşılmaktadır.

Sa'dî'nin ahlakı, temelini ve izahını *dinden* alır. İnsan (tevazu, hikmet, şecaat, adâlet, merhamet, hilm, tevazu, hoşgörü, çalışma, cömertlik, kanaat, vefa gibi) olumlu ahlaki değerlerde içselleşmeli, olumsuz vasıflardan sıyrılmalıdır. Kötülük, iyiliğin zıddına, olumsuz bir ahlakî değerdir. Haliyle, kötü kişinin de kibirlilik, riyakârlık, kıskançlık, şehvet düşkünlüğü, cimrilik, cahillik gibi birçok olumsuz sıfatları ve özellikleri vardır. Bunlardan sıyrılmak için ciddi bir nefis eğitimi gerekmektedir.

Sa'dî'nin *Bostan*'ında siyaset ahlakı önemli yer tutar. Onun siyaset ahlâkında halk esastır. Halkın refahı ve mutluluğunu sağlamak için Sultana çok önemli öğütler verilir. Sa'dî, önce nesneyi, fikirleri kıstasa/ölçüye/mihenke taşına vurma yani nesnel ölçü bulma gereğini belirtir, yer yer, doğru, mantıklı ve tutarlı olmaya vurgu yapar; iddiayı delillendirmenin, mantıklı delil getirmenin gereğine ve önemine işaret eder. O, yer yer, teori ile pratiği birleştirir. *Bostan*'da, mantı-
ğın ana ilkelerinden olan sebeplilik ve çeşitli önerme tipleriyle karşılaşılır. Yine aynı eserde çoğu örtük, bir kısmı da şartlı olmak üzere çok sayıda kıyas örnekleri görülür. *Bostan*'da analogilere ve temsili anlatıma bolca yer verilir. Sözkonusu esere içerik mantığı açısından bakıldığında burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata ile ilgili hayli malzeme bulunur. Aynı kitapta görünüş-gerçek, şekil-mâna ayı-
rımına dikkat etmemek, zann, gaflet, hırs, tamah, kızmak, öfkelenmek yanışa

düşme nedeni olarak gösterilmektedir. Çelişik zan, yanlış neden, popüler olana başvurma gibi yanlışlara örnek olabilecek misaller bulunur.

Bostan'da yer alan örneklerden anlaşıldığına göre, insanın yanlışlara karşı korunması için akıllı, uyanık, tedbirli, sabırlı sağlam iradeli ve temyiz gücünün yerinde olması, gerekmektedir. Özeleştiride bulunmak, nefsi eğitmek, uygun olanı yapmak da kişiyi yanlışlara karşı önemli ölçüde koruyacaktır.

Anahtar Kavramlar: Sa'di, *Bostan*, ahlak, iyilik, kötülük, mantık, yanlış.

Abstract

Some Ethical Messages and Logical Niceties in *Bostan* By Sadi

Sa'di Şirazi is a renowned poet and scholar in East and West in areas such as language, literature, aphorism, politics and ethics. He wrote his famous work, *Bostan*, in 1257 for Ebubekir Zengi, the Sovereign of Salgur, after gaining his companionship. It seems that among his aims were to narrate religious beauties, to bring in ethical charms, and to advocate a just and righteous social structure among people.

Sadi's understanding of Ethics finds its roots in religion. Human race must internalize affirmative ethical principles (humility, aphorism, courage, mildness, lenity, tolerance, assiduousness, generosity, grateful, loyalty and etc.) and be avoided from negative characteristics. Wickedness, as opposed to kindness, is an unfavorable tenet. Therefore, a wicked person has hostile attributes and qualities such as arrogancy, hypocrisy, jealousy, lust, greedy, ignorance and so on. In order for one to save himself from these attributes, he must contemplate the very deep spiritual training.

Political ethics takes a very considerable place in Sa'di's *Bostan*. The people have the central focus in his political ethics. It is advised to the Sovereign to suffice his people with wealth and happiness.

Sa'di indicates that it is necessary to primarily apply things and ideas to a criterion or a touchstone, i.e. an objective measurement. At some points, he emphasizes to be accurate, logical and consistent. He also points out indispensability of validating an argument along with importance of proposing a logical argument. He occasionally combines theory with practice.

In *Bostan*, one can see reasoning and a variety of propositions, which are main principles of Logic. Examples of implicit and disjunctive syllogism could also be considerably observed in the book. *Bostan* contains a lot of analogies and representative expressions and signs. When looked through the whole book in terms of matter of logic, plenty of instances of Demonstration, Dialectic, Rhetoric

ric, Poetica and Sophistical Refutations could be seen. In the book, presumption, unawareness, ambition, greed, anger and not being aware of distinction of semblance and truth, form and matter are shown as the causes of falling in fallacy in logic. One can also see some examples of fallacy in logic such as argumentum ad populum, false cause, and false presumption.

Based on the examples in *Bostan*, one must be wise, alert, cautious, patient, strong-willed and discreet in order not to fall in fallacy. Furthermore, he should make self-criticism, educate his soul and practice the appropriate as well.

Keywords: *Sa'di, Bostan, ethics, kindness, wickedness, logic, fallacy.*

Kaynaklar

- Yazıcı, Tahsin, “Sa’dî”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, C. 10.
- Çiçekler Mustafa, “Sa’dî-i Şîrâzî”, *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35.
- Sadi, *Bostan*, Çev. Hikmet İlaydın, MEB, İstanbul 2001.
- Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2004.